
MEDICINHISTORIA

*Tre droppar blandas med vanlig olja som masseras in i kroppen,
för att hålla odjur borta.*

Plinius d.ä. beskriver första seklet e.Kr.
hur ormolja kan användas¹

Ormolja – del 1

Den klassiska beteckningen på kvacksalvarnas varor är inte en omskrivning. **Peter Olausson** berättar hur ormar och ormolja använts inom medicinen, från antiken till idag.

GREKERNA GJORDE rikedomens gud Ploutos halt, eftersom han är så sen i ankomsten; bevingad, eftersom han är så snar att lämna oss; och blind, eftersom han fördelar sina gåvor slumpmässigt och fördomsfritt. I komedin *Rikedom* (ca 400 f.Kr.) berättar Aristofanes hur Ploutos botades från sin blindhet. Han togs till ett tempel för läkekonsens gud Asklepios. Där fick han besök av ingen mindre än guden själv. Denne lät två ormar slicka på kollegans ögon, som därmed botades. Med synen tillbaka började han glatt dela ut förmögenheter åt alla som bad om det. Kaos bröt ut, såväl bland människorna som på Olympen

sedan strömmen av offer sinat — för vem behöver gudar-
nas hjälp när alla är rika?

Flera grekiska gudar associerades med djur på ett eller annat sätt, men få lika tydligt som Asklepios med ormen. Hans tempel kryllade av (icke-giftiga) ormar, ditlockade av maten man satte ut åt dem. De gjorde rätt för kost och husrum genom att förmedla läkande krafter på två olika sätt. Dels kunde de slicka patienterna, vilket som sagt antogs var en läkande behandling. Dels överförde de drömmar till patienter som sov i templet, drömmar som utgjorde diagnoser och recept.² Det är arvet från Asklepios som gjort att ormen än idag är en mycket vanlig symbol i den medicinska branschen.

Redan i antikens Grekland hade ormar en lång medicinsk historia. Djuren har alltid fångat människors intresse och synen på dem har inte bara präglats av de negativa aspekterna. Ormkult med medicinska inslag har förekommit i flera olika kulturer. Exempel finns från Kina, Indien, Mesopotamien ... Liksom i bibeln: ”Gör en orm och sätt upp den som ett fälttecken. Var och en som blir biten skall se på den, så får han leva.” (4 Mos 21:8)

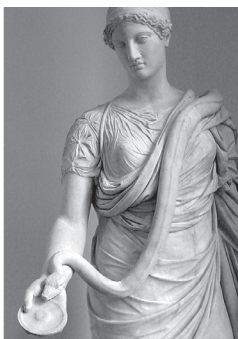
Ett lite annorlunda exempel finns i Völungasagan, nedtecknad på medeltiden men med stoff från järnåldern. Sigurds fosterfar Regin ber honom att döda dra-

**Det är arvet
från Asklepios
som gjort att
ormen än idag är
en mycket vanlig
symbol i den
medicinska
branschen.**

Man ser ofta en stav, kaducé, med vingar och två ormar. Men det är guden Hermes stav. Asklepios stav har inga vingar och en ensam orm.³ Hopblandningen gjordes på 1800-talet och misstaget har hängt med.

ken Fafner. Sedan detta ordnats ber Regin att få drakens hjärta att äta. Under matlagningen bränner sig Sigurd på hjärtat och stoppar fingret i munnen för att svalka det. Den lilla mängd draksubstans han då får i sig visar sig ha en magisk effekt: Sigurd upptäcker att han kan höra djuren tala. Två fåglar i närheten diskuterar den dumme drakdödaren som inte äter upp drakhjärtat och att Regin

Hygieias skål är en gammal farmaceutisk symbol. Den visar inte en orm som töms på gift utan en orm som matas. Hygieia, Asklepios dotter, är hälsan och renhetens gudinna.

tänker slå ihjäl honom. Sigurd förekommer sin fosterfar genom att hugga huvudet av honom, innan han själv äter upp drakens hjärta.

Undergörande ormar levde kvar länge i nordisk folktro. (Däremot är historiker numer skeptiska till den ormkult som medeltida källor tillskriver de hedniska förfäderna.⁴) Den som rörde vid en lindorm eller vitorm kunde likt Sigurd få magiska krafter av olika slag. Flera "kloka" gubbar och gummor sades ha fått sina påstådda helande förmågor på det sättet. En av dem var Sven Nilsson i Bragnum, som sades ha slickat på det ömsade skinnet efter en vitorm och därefter kunnat bota alla sjukdomar "därest det icke var till döden lagdt".⁵ En som tog en titt på kändisen var ingen mindre än Linné, som inte blev imponerad: Sven kände till ett fåtal läkemedel vilket i kombination med självsäkerhet och en allvarsam min gjorde tillräckligt in-

tryck på allmogen. På pluskontot nämner Linné att Sven åtminstone inte brukade vidskepelse och var ”foglig med betalningen”, då som nu ett i sammanhanget gott betyg.

HUR ORM FUNGERAR

Ormar har en rad egenskaper som gjorde dem intressanta ur magisk-medicinsk synpunkt. Enligt den urgamla magiska principen lika botar lika, *similia similibus curantur*, räknade man ut att den som blivit biten av en orm rimligtvis borde kunna använda sig av orm i en eller annan form för att bli frisk. Tidvis trodde man att giftormars kött höll en viss gifthalt vilket också skulle förklara dess antagna värde som motmedel, eller så var det ormarnas tänkta immunitet mot sitt eget gift som skulle överföras.* Vidare innebar ormarnas smidighet att de, i en eller annan form, antogs kunna mjuka upp stela eller värkande leder. Ett område som ofta behandlats med ormolja är öronen, om det nu berodde på att man trodde att ormar har utomordentlig hörsel eller att de är döva; båda uppfattningarna har förekommit genom historien och båda fungerar som magisk mekanism. Ormarnas förmenta kunskaper om fördolda ting (”listigast av alla vilda djur”) förekommer i flera sammanhang. Sist men inte minst tolkades ömsandet av skinn som en symbol för botande av hudåkommor eller rentav allmän pånyttfödelse.

Olika egenskaper har varit olika viktiga under olika tider. De två sistnämnda kan ha varit viktigast för att i forntiden ha grundlagt ormens medicinska rykte, den som

* Många giftormar har en *viss* motståndskraft, snarare än immunitet, mot sitt eget gift. För att sammanfatta en fråga där buden är många även bland experterna.

längre fram ska spela störst roll är smidigheten. Men där är vi inte än på ett tag.

TERIAK

Tre sekler efter Aristofanes levde Mithridates, kung av Pontus (riket utgjorde i stort sett dagens Turkiet samt delar av Svarta havets norra kustområden). Han hyste en djup och berättigad misstro mot alla i hans omgivning, i synnerhet släkten. För att undvika att bli giftmördad tog han fram ett motgift medelst kliniska tester. Dömda fångar fick inta ett känt gift och ett möjligt motgift. Om fången överlevde hade motgiftets effekt bekräftats. Dessutom intog Mithridates under en lång tid små men dagliga doser av samtliga kända gifter, noggrant uppmätta för att inte vara farliga i sig men ändå tillräckliga för att så småningom ge honom immunitet. I verkligheten fungerar metoden i viss mån för ett litet antal gifter. I sägnen fungerade metoden till perfektion. När romarna besekrat den pontiska hären och Mithridates stod inför att tas till Rom och ett förnedrande triumftåg försökte han ta livet av sig med en rad olika gifter. Alla försök misslyckades, varför han till slut fick be en soldat att hugga ihjäl honom med svärd.

Historien fascinerade eftervärlden. Det cirkulerade olika recept på *mithridatum*, vad som påstods vara Mithridates superläkemedel. De innehöll en lång rad örter och kryddor som sades vara motgifter. En utvecklad version tillskrevs kejsar Neros läkare Andromachus. Han använde ett 60-tal ingredienser, två av nytillskotten var huggormskött och en rejäl dos opium. Medlet sades vara effektivt mot allehanda gifter eller kunna användas som stärkande

medel i allmänhet. Det fick också ett nytt namn: teriak. Ordet är en förkortning av grekiska *theriakon farmakon* som betyder ”djurmedel” ungefär, och som avser medlets förmodade förmåga att kurera bett och sting från giftiga djur.

Teriak var ett av medeltidens populäraste medicinska ”varumärken”. Det kunde användas utvärtes, där substansen lades mot såret för att dra ut giftet, eller invärtes. Det användes i såväl Europa som Mellanöstern från antiken och ända in i modern tid. Teriak fanns i farmakopéerna (officiella förteckningar över preparat och recept) ända fram till 1800-talet, och förekommer faktiskt i alternativa kretsar än idag, åtminstone som begrepp. Följaktligen kom det att variera så kraftigt att det är meningslöst att tala om ett preparat, eller ens en grupp av preparat. Att mången lärd betonade hur viktigt det var att följa recepten från Galenos skrifter så noga som det bara gick hindrade inte att receptet divergerade åtskilligt genom seklerna.

Några faktorer stod sig bättre än andra. Ingredienserna fick gärna vara många, upp till flera hundra, där en poäng kunde vara att de hämtades från hela den kända världen. De rördes ofta ihop offentligt för att demonstrera att inget fusk förekom. Därefter fick massan först jäsas och sedan mogna i flera år. De exotiska ingredienserna, den långa lagringen och den påstådda stora nyttan medförde att teriak var dyrbart. Av de många och varierande substanserna utgjordes basen av honung, vin, opium (det har spekulerats i om detta var den enda substansen med påtaglig effekt) och huggormskött. På detta sätt kom orm att ingå i medeltidens standardapotek.

När man än idag hittar teriak i naturmedel är det mer

ett snyltande på ett gammalt men tvivelaktigt renommé än något annat. Sedan länge har de flesta, men inte alla, strukit opium. En del använder huggorm eller huggormsgift, men oftast i homeopatisk dos. Teriak används även som ingrediens i andra medel. Ett sådant är "Hjärnes testamente", inte efter Urban (mest känd för en påstådd men oriktig hjälteroll i häxprocesserna) utan efter hans son Kristian Henrik. Denna alkoholhaltiga bitter är idag tämligen okänd i Sverige men har gjort desto större lycka i tyskspråkiga länder som *Schwedenbitter*. Den finns att köpa mest överallt, kan användas utvärtes eller invärtes, och sägs vara bra mot lite av varje: sömnlöshet, gulsot, lunginflammation, cirkulationsbesvär, problem med matsmältningen, blåmärken, stukningar, hudbesvär och ledbesvär, för att bara nämna några.

ORM SOM SMÖG I KÄRRETS GRÄS

Under 1200-talet försökte en polsk munk att bryta med den etablerade hippokratiska skolans allt mer komplicerade recept och gå tillbaka till en naturligare medicin med färre tillsatser. Varför använda mängder av ingredienser när Gud lagt den läkande kraften i ett fåtal av dem? Nicholas av Polen förespråkade grodor, ödlor och framför allt ormar som grunden i ett effektivt apotek. Ormar var användbara mot hudåkommor av alla de slag, tumörer och sår, dövhet, grånande hår, starr, epilepsi och tandvärk, liksom allvarliga och långvariga sjukdomar i allmänhet. Ormblod rekommenderades som ansiktsmask ("det ger unga kvinnor röda läppar"), ormfett skulle appliceras på huden mot mindre blemmor liksom på ögonlocken som undermedel mot allehanda ögonsjukdomar, och ormolja

var användbart mot åtskilliga åkommor som till exempel njursten, gikt, tandvärk, epilepsi (några droppar ormolja i näsan) och glömska.⁶

Nicholas var visserligen en anomali, en ensam kämpe som inte lämnade några särskilda spår. Men även om få var lika entusiastiska som han så levde ormarna kvar, i såväl etablerad som folklig medicin.

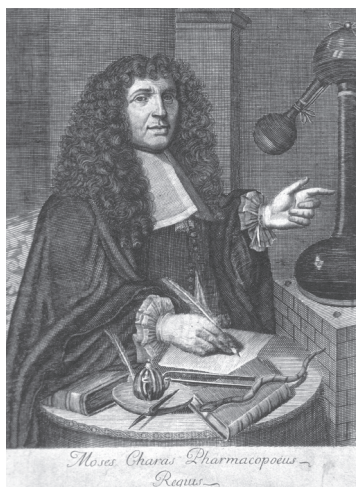
Det fanns två olika metoder för att tillverka ormolja. Den enklaste var att hänga upp fladda ormar någorlunda varmt, och sedan samla upp fettet som droppade ner. Man kunde också koka fram oljan. Eftersom procedurerna är enkla är recepten tämligen lika genom historien.

Mesues huggormsolja: Tag 2 pund levande ormar och 2 pund 3 uns sesamolja. Koka sakta under lock i glaserat kärl tills köttet lossnar från benen. Sila och lagra. Användningsområden: Renar hyn, tar bort blemmor, svinkoppor och andra defekter.

Juan de Loeches, *Tyrocinium Pharmaceticum* (1751)

Att de Loeches tillskriver mästaren Mesue receptet innebär inte att det behöver ha någon särskild koppling till densamme. Han levde omkring år 1000 och tillskrivs två inflytelserika medicinska texter som är belagda från 1200-talet. Att hänvisa till kändisar för att få större genomslag är ett urgammalt grepp.

Från 1500-talet och framåt genomgick de medicinska disciplinerna en rad omvälvningar. Medeltidens halvt magiska verksamhet, där "forskningen" främst utgjordes av att kommentera ofelbara rättesnören som Hippokrates och Galenos, skakades om av Paracelsus, vars insatser än idag är kontroversiella (han bröt med den gamla

"Moses Charas, kunglig apotekare". Observera ormen framför honom, liksom tången för att hantera den.

skolan men höll sig samtidigt med många ockulta dumheter). Under 1600-talet och 1700-talet kom nyheterna allt tätare, och fick långsamt allt högre kvalité. Förvisso dök villospår upp då och då men i stort sett var utvecklingen positiv.

Icke desto mindre levde tron på ormarnas läkande krafter kvar under hela denna tid. I varje generation fanns fö-

respråkare av orm i form av olja, fett, skinn och pulver (där djuret torkats och malts). När Shakespeares häxor rör ihop sin brygd på bland mycket annat "orm, som smög i kärrets gräs/uti kitteln stek och fräs" (*Macbeth* akt IV scen 1, Hagbergs översättning) så är det en detalj som kunde ha hämtats från samtida läkekonst. Omkring år 1600, då pjäsen skrevs, var ormar ett självklart inslag i skolmedicinen, och så skulle de förbli under lång tid framåt.

I Frankrike gav Moses Charas 1673 ut standardverket *Pharmacopoeia* som översattes till flera språk. Där ägnas en hel volym enbart åt ormar. Från Kairo berättas 1684 om hur man långkokade hornhuggorm för att tillverka *diryaq*, teriak. Oljan som blev över blandades med olivolja och

skickades till Indien, där avsättningen tydligen var bättre än på den lokala marknaden.⁷ I London-farmakopén *Pharmacopoeia Londinensis* från 1702 beskriver William Salmon en lång rad användningsområden för huggorm, där gränsen mellan medicin och magi ofta är oklar eller irrelevant: från ormfett blandat med honung (för att förbättra synen) och ormvin (mot hudsjukdomar och syfilis) till *oleum viperarum*, ormolja, mot hud- och ledbesvär. Vid samma tid sammanställde dr John Quincy den officiella engelska farmakopén, där han tog med recept på olja, buljong och essens av huggorm, anvisningar för hur de kunde användas i bröd och tinkturer, med mera. Och i Sverige gav Johan Anders Darelius, överläkare vid Serafimerlasarettet, 1760 ut *Socken-apothek eller någre huscurer*. Där har han med ett recept på ögonsalva: huggormsfett "eller i brist därpå ålfett" blandas med zinkoxid. Salvan appliceras utanpå och inuti ögonen varje kväll mot röda och "fläckiga" ögon.

När upplysningens århundrade gick mot sitt slut hade ormoljan fortfarande förespråkare inom den etablerade medicinen. Samtidigt fanns de som utan omsvep kallade det hela för kvacksalveri. Som den gentleman som 1798 konstaterade att apotekens ormolja utgjordes av två delar linolja och en del härsket ister: "Kanske lika effektivt som den äkta varan, och utan tvivel ett billigare sätt att lura folk".⁸ Kritiken var berättigad. Så länge som "exotiska" oljor och fetter efterfrågades förekom medvetet bedrägeri.

Under 1800-talet gick ormpreparaten gradvis tillbaka på apoteken. Anledningen behöver inte ha varit det myckna förfalskandet, att man insåg vad även den äkta varan gick för, eller något annat mer eller mindre rationellt skäl.

Det kan lika gärna ha berott på att även värdelös medicin behöver förnya sig då och då. Kanske ormarna uppfattades som gammalmodiga, lite som *album graecum* (torkad hundspillning) eller mumie (se "Mumie på apotek", *Folkvett* 2012, nr 3).

Bruket hängde kvar olika länge på olika platser. I mitten av århundradet kunde den engelske naturvetaren William Broderip (född 1789) tänka tillbaka på den tid då huggormsvin och huggormsbuljong var högsta mode och ormarna fanns i varje välsorterat apotek.⁹ Vid samma tid ondgjorde sig en insändare i en svensk tidning över apotekare som sålde "de absurdaste och haltlösaste ämnen", som bland mycket annat ormister.¹⁰ I folkmedicinen skulle preparaten finnas kvar desto längre.

Men när ormarnas kurs sjönk i den gamla världen så var det tvärtom i den nya. Under 1800-talet skulle ormoljan göra större lycka där än den någonsin gjort någon annanstans. Det är ämnet för en artikel i nästa nummer av *Folkvett*. ☞

KÄLLOR & LÄSTIPS

1. Plinius d.ä., *Naturhistoria*, bok 29, kapitel 21.
2. Daniel Ogden, *Drakon – Dragon Myth & Serpent Cult in the Greek & Roman Worlds* (Oxford University Press 2013), kap 9–10.
3. Katrin MacPhee, Snakes, Mistakes, and Mythology! The Use of the Rod of Asclepius and the Caduceus in Modern Medicine, Museum of Health Care 13 augusti 2014, <http://bit.ly/1CVah6p>.
4. Dick Harrison, *Ormkult i Sverige?*, SvD 31 augusti 2012 – <http://blog.svd.se/historia/2012/08/31/ormkult-i-sverige/>
5. Per Gustaf Berg, *Svensk mystik* (1871), sid 99.
6. *Medieval Wonder Drugs — Two 13th Century Snake Tracts*,

med Nicolas av Polens *Experimentata* (ca 1278) och Johannes Paulinus *Experimenta duodecim* (ca 1290), översatta och kommenterade av William Eamon.

7. Richard Swiderski, *Poison Eaters*, kap. 3 "Theriac, Tiryaq, Theriaque, Triaca, Tyriac, Dryakel, Treacle".
8. Insändare från "Mr. Urban, Bath", *The Gentleman's Magazine*, augusti 1798.
9. William Broderip, *Leaves from the notebook of a naturalist* (London 1852) sid 223 — en bok som varmt rekommenderas.
10. Insändare från *Barometern*, återgiven i *Folkets röst* 10 juli 1858.